

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВИМОГИ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглядаються політичні й правові вимоги національно-демократичних об'єднань в Україні другої половини ХХ століття: визнання необхідності боротьби за незалежну Українську державу, в якій права людини визнавались би найвищою цінністю, а також домагання втілення в життя норм Конституції СРСР, зокрема права нації на самовизначення шляхом проведення референдумів, демократизації виборів, ліквідації цензури та інших цінностей.

Ключові слова: конституційні ідеї, правова система, політичні свободи, демократія, конституційна держава, громадянське суспільство.

Рассматриваются политические и правовые требования национально-демократических объединений в Украине второй половины XX века: признание необходимости борьбы за независимое украинское государство, в котором права человека признавались бы высшей ценностью, а также притязания претворения в жизнь норм Конституции СССР, в частности права наций на самоопределение путем проведения референдумов, демократизации выборов, ликвидации цензуры и других ценностей.

Ключевые слова: конституционные идеи, правовая система, политические свободы, демократия, конституционное государство, гражданское общество.

The article deals with political and legal requirements of national-democratic organizations in Ukraine in the second half of the twentieth century: the need to fight for an independent Ukrainian state in which human rights recognized to the highest value, and demands the implementation of the Constitution of the USSR, including the rights of nations to self-determination through a referendum, democratic elections, the elimination of censorship and other valuables

Key words: constitutional reform, legal system, political freedom, democracy, constitutional government, civil society.

Аналіз процесу зародження та розвитку конституційних ідей в українській правовій та політичній думці в другій половині ХХ століття набуває важливого значення на сучасному етапі українського державотворення.

Умови для розвитку політичної і правової думки на території Радянської України в другій половині ХХ століття були нелегкими. Суспільно-політичні реалії характеризувалися існуванням жорсткої сталінської командно-адміністративної системи та партійних вимог до дослідження суспільних явищ. Тому не існувало вільного розвитку конституційно-правових ідей, які перебували під постійним контролем державних та партійних органів¹.

«Хрущовська відлига» загалом позитивно вплинула і на стан розвитку державно-правових досліджень в УРСР. Більшу увагу почали приділяти поглибленню зв'язків науки з практикою державно-правового будівництва². Основну увагу науковці-юристи у галузі державного права і радянського будівництва зосереджували на питаннях державно-правового розвитку УРСР, нормативної природи і основних принципів радянських конституцій, форм та методів діяльності місцевих Рад депутатів трудящих як у цілому, так і в окремих галузях господарського та культурного життя³.

Офіційні дослідження державно-правових явищ в СРСР проводились відповідно до певних ідеологічних установок, серед яких була також і думка про неможливість існування при соціалізмі антагоністичних суперечностей. Тому, як правило, наукові дослідження виходили з теорії безконфліктності державно-правової системи. Саме останнє, разом із догматизмом, було властиве брежнєвсько-

му періоду» розвитку радянського державознавства⁴.

Приблизно від другої половини 50-х років в Україні розпочався процес зародження (відновлення) руху політичного опору існуючому режиму. На противагу радянській політико-правовій системі з її суспільними цінностями та постулатами, інститути державної влади ставили систему конституційної держави, яка стоїть на засадах загальної демократії, цінності прав та свобод людини, розподілу влади і парламентаризму, місцевого самоврядування тощо.

Так, у 1956 р. широкій світовій громадськості став відомим «Відкритий лист до відділу прав людини Організації Об'єднаних Націй і всього культурного світу від в'язнів-табірників СРСР». Цей документ підписали українські політичні в'язні сталінських концтаборів Мордовії. Він був одним із перших політичних документів українського руху опору після припинення збройної боротьби національно-визвольного руху 40–50-х рр., який містив вимоги конституційного характеру. Автори листа, звертаючи увагу світовій громадськості на нелюдські умови утримання в'язнів у сталінських концтаборах, говорили також і про те, що «українці як прихильники всякого руху, що тягнє до свободи і правди, ставимось прихильно до всілякої культури і прогресу в усіх ділянках громадського життя, а рівно ж до самовизначення всіх народів, як і до самовизначення Української Соборної Держави, вимагаємо повного соціального забезпечення сиріт, вдів, непрацездатних батьків, рідні яких впали жертвою жорстокої несправедливості: також цих осіб і їх рідних, які втратили в таборах фізичну повноцінність і не в силі забезпечити себе чи сім'ю... Всі пустинні землі, рудники, шахти, лісові масиви, які після освоєння чи відкриття ввійшли в склад СРСР, повинні належати тим народам, члени яких їх освоювали і всіяли їх своїми кістками... на Україні повинні розміщуватись військові частини, складені тільки з українців... всі бійці і командири неукраїнського походження повинні бути виведені за межі нашої землі. Це ж відноситься і до адміністративних установ і органів безпеки – МВС. Всіх порушників закону української національності повинні судити українські народні чи військові суди, і кару вони повинні відбувати в межах своєї землі»⁵.

У проєкті Програми підпільної Української Робітничо-Селянської Спілки (УРСС), створеної на межі 50-х та 60-х років минулого століття у Львівській області Л. Лук'яненком, І. Кандибою, С. Віруном та ін., йшлося: «Ми боремось за таку самостійну Україну, яка, високо забезпечуючи матеріальні і духовні потреби своїх громадян на ґрунті усупільнення економіки, розвивалася б у напрямку до комунізму, по-друге, в якій би всі громадяни дійсно користувалися політичними свободами і визначали напрямом економічного і політичного розвитку України – такою є остаточна боротьба нашої «партії»... Засобом нашої боротьби, боротьби за певний наш ідеал, яким є самостійність України з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм... Справа утворення Самостійної України кінець кінцем вирішуватиметься не лише партією, а всім українським народом... Мета першого етапу нашої боротьби полягає в завоюванні демократичних свобод, необхідних для організації всього українського народу на боротьбу за утворення незалежної національної держави. Методи досягнення цієї мети мирні, конституційні»⁶.

На думку В. Речицького, положення проєкту Програми УРСС є свідченням прийняття окремих ідеалів і цінностей соціалізму у національному забарвленні політичною опозицією в Україні на початку 60-х років ХХ століття⁷.

Рух опору поступово поширюється й на Південь України. Наприкінці 1964 – на початку 1965 рр. у Херсонському мореплавному училищі група курсантів на чолі з Д. Кулиняком створила організацію «Вісник свободи України», розробила її Програму та Статут. Ці документи передбачали насамперед втілити в життя

норми Конституції СРСР, зокрема права націй на самовизначення шляхом проведення референдумів. Ідеї та погляди (вимоги) конституційного характеру присутні в діяльності дисидентського руху у Донецьку (Г. Гайовий), Запоріжжі (В. Савченко, В. Чернишов) та інших містах України⁸.

Дотримання режиму соціалістичної законності, норм і принципів радянської конституції вимагали в квітні 1968 р. 139 діячів науки, літератури і мистецтва, робітників та студентів, протестуючи проти репресій і закритих судів, що відбулися в Україні протягом 1965–1966 рр. У своєму відкритому листі на адресу політичного та державного керівництва СРСР вони писали: «... Нас не може не бентежити те, що під час проведення багатьох із цих процесів порушувалися закони нашої країни, усі процеси провадилися в закритому порядку – всупереч тому, що прямо і неоднозначно гарантоване Конституцією СРСР, Конституціями союзних республік та їх кримінальними кодексами. Ми вважаємо, що порушення принципу відкритості судочинства іде врозріз із рішеннями ХХ і ХХІІ з'їздів партії щодо відновлення соціалістичної законності, врозріз із інтересами радянського суспільства, є глухом над найвищим законом нашої країни – Конституцією СРСР – і нічим не може бути виправдане»⁹.

Ціла низка вимог конституційного характеру в частині забезпечення належних прав представників різних національностей у СРСР, законних прав та інтересів українського народу в різних сферах суспільного життя міститься в листі С. Караванського до Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР (10.04.1966 р.). Йдеться про такі вимоги:

- припинити всі види національної дискримінації єврейського населення;
- відновити державність кримських татар і німців Поволжя;
- повернути нерухоме майно несправедливо репатрійованих народів;
- повернути несправедливо висланих на Сибір представників народів Прибалтики, Західних України і Білорусії, Молдавії;
- розслідувати безслідне зникнення латвійських військовослужбовців;
- провести широку амністію усім жертвам культу особи Сталіна...;
- розглянути питання дискримінаційного становища українського населення Кубані, Білгородщини та Стародубщини і вжити заходів до усунення його...;
- переглянути систему паспортних обмежень і засудити паспортну дискримінацію...;
- переглянути кордони національних республік з метою встановлення точних етнографічних границь¹⁰.

З часом у середовищі політичних дисидентів на Україні конституційні вимоги до правлячого режиму формуються більш виразно. Так, у відкритому листі депутатам Рад України (квітень 1969 р.) дисидент А. Коваль вимагав прийняти шляхом референдуму нову демократичну Конституцію УРСР, а також демократизувати вибори до Рад усіх рівнів та створити систему захисту органів радянської влади від узурпації комуністичною бюрократією. В новій Конституції УРСР пропонувалось закріпити положення про національне (українське) міністерство оборони, якому слід підпорядкувати військові з'єднання Збройних Сил СРСР, що формуються з населення республіки, створити і закріпити в Конституції Республіки положення про Конституційний суд, який розглядав би справи з питань відповідності законів Конституції УРСР, а також скарги громадян щодо порушення їх прав та свобод, обрання Генерального Прокурора Республіки таємним голосуванням на сесії Верховної Ради СРСР. Крім того, разом із прийняттям нової конституції пропонувалось ліквідувати цензуру («Головліт»), розпустити КДБ, заборонити державним органам порушувати кримінальні справи на громадян СРСР за їхні політичні погляди, надати українцям, що проживають у РРФСР такі

ж можливості, які мають росіяни на території УРСР¹¹.

У середині 70-х років українські дисиденти та політичні в'язні звертали увагу, головним чином, на порушення конституційних прав та свобод громадянина в СРСР, зокрема права виїзду за межі Радянського Союзу¹².

Створена 1976 р. Українська Гельсінська Група (УГС) ставила собі за мету сприяти ознайомленню широких кіл громадськості з Декларацією Прав Людини та домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах між Особою і Державою¹³.

У цілому ідеї УГС мали український характер¹⁴. Свідченням останнього є, наприклад, звернення УГС «До країн-учасниць Белградської Наради» 1977 р., в якому вимагалось звільнити всіх політв'язнів і ліквідувати відповідні статті кримінальних кодексів, які передбачають переслідування за політичні переконання, відкриття кордонів країни для вільного виїзду і в'їзду, вільний доступ до інформації, ліквідації смертної кари тощо¹⁵. Водночас у середовищі українських політичних в'язнів СРСР, починаючи приблизно з другої половини 70-х років ХХ ст., дедалі частіше заходить мова про подальші шляхи розвитку руху опору в Україні. У відомому нині листі політичних в'язнів Олексія Тихого і о. Василя Романюка (приблизно 1977–1978 рр.) йшлося, що українці є одним з найбільш волелюбних та демократичних за способом життя, працьовитих і миролюбних народів світу. Тому в майбутній незалежній Україні кожна людина повинна вільно і необмежено користуватися особистими, майновими, соціальними, політичними та іншими правами¹⁶. Важливим у розумінні сутності дисидентського руху опору 60–70-х рр., його прихильності ідеям та цінностям демократичної конституційної держави, громадянського суспільства стала стаття члена УГС Ю. Литвина «Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи», написана в 1979 р. У статті йдеться, що суспільство – це живий організм, що живе і розвивається за своїми природними законами з тенденціями до все більшої свободи. Інакодумство в Україні має глибокі революційно-демократичні й ліберальні традиції. Свободолюбство, демократизм є характерними ознаками як українця, так і всієї української нації¹⁷. Сучасний правозахисний рух – це боротьба за такий спосіб життя, яке мирно розвивається за власними законами, де людина була б творцем своєї долі, а не придатком партійно-державної машинерії, де суспільство диктувало б свою волю державі, а не навпаки. Захист прав і свобод людини без захисту прав і свобод нації не має під собою ґрунту¹⁸.

Отже, опозиційна українська конституційно-правова думка визначається єдністю поглядів та ідей конституційного характеру українських вчених-правознавців, громадських та політичних діячів, а також політико-правових доктрин українських політичних партій, рухів та громадських організацій, які у своєму розвитку пройшли всі основні (загально визнані у юридичній науці) етапи, характерні для загального процесу еволюції змісту конституційних ідей та конституцій.

Основу конституційних ідей в українській політичній та правовій думці протягом усього ХХ ст. складала ідея реалізації українською нацією (народом) свого невід'ємного права на самовизначення та побудову суверенної, національної, демократичної Української держави.

Характерним для українського руху є визнання необхідності боротьби за незалежну Українську державу, в якій права людини визнавались би найвищою цінністю, а функція держави і суспільства не отожднювались.

Отже, на противагу радянській політико-правовій системі, рух опору протиставляє систему конституційної держави, яка стоїть на засадах загальної демократії, цінності прав та свобод людини, розподілу влади і парламентаризму,

місцевого самоврядування тощо.

Дисиденти, які були ключовою ланкою руху опору, домагалися втілення в життя норм Конституції СРСР, зокрема права націй на самовизначення шляхом проведення референдумів, демократизації виборів до Рад усіх рівнів та створення системи захисту органів радянської влади від узурпації комуністичною бюрократією.

Дисиденти-правозахисники ставили собі за мету сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією Прав Людини та домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах між Особою і Державою. Порушувалися питання вільного і необмеженого користування особистими, майновими, соціальними, політичними та іншими правами.

У цілому український рух опору підтримував цінності демократії та конституційного захисту прав і свобод людини і громадянина, народного соціалізму як основи національного розвитку українського суспільства.

1. *Шемшученко Ю.* Інститутові держави і права ім.В.М.Корецького НАН України – 50 // *Право України.* – 1999. – № 5. – С.8-13. 2. *Шемшученко Ю.* Академічна юридична наука: історія і сучасність // *Право України.* – 1998. – № 11. – С. 5. 3. *Інститут держави і права імені В.М.Корецького НАН України.* Наукові досягнення за 50 років (1949–1999) / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Ін Юре, 1999. – С. 37-38; *Пам'яті професора П. О. Недбайла* // *Правознавство. Вісник Львівського ордена Леніна державного університету ім. Івана Франка.* Серія юридична. Вип. 14. – Львів, 1975. – С. 96-98. 4. *Литвин Ю.* Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи // *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. VIII. – С. 347.* 5. *Відкритий лист до Організації Об'єднаних Націй відділу прав людини і всього культурного світу від в'язнів – табірників СРСР* // *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. VIII. – С. 153-157.* 6. *Першому Секретареві ЦК КПУ Шелестові Петрові Юхимовичу.* Політичний в'язень Кандиба Іван Олексійович, Мордовська АРСР, п/в Явас, п/я 385/11 // *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. VIII. – С. 158-165.* 7. *Речицкий В.* Политическая активность. Конституционные аспекты. – К.: Сфера, 1999. – С. 426. 8. *Панченко П., Плюц М. та ін.* Україна: друга половина ХХ століття: Нарис історії. – К.: Либідь, 1997. – С. 168. 9. *Тодыка Ю. Н.* Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: Уч. пос. – Х.: Фолио: Райдер, – 1998. – С. 172. 10. *Генеральному Секретареві ЦК КПРС Л.І.Брежневу, Голові Ради Міністрів СРСР А.Н.Косигінові, Голові Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорному.* Лист // *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. VIII. – С. 226-229.* 11. *Голові Ради Національностей Верховної Ради СРСР від поета – перекладача Караванського Святослава Йосиповича, засудженого без суду і слідства на 8 років та 7 місяців за оскарження дискримінаційної практики прийому до вузів УРСР* // *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. VIII. – С. 215-222.* 12. *Коваль А.* Шановні товариші депутати Рад Української РСР // *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. VIII. – С. 237-241.* 13. *Звернення українських політичних в'язнів до Генерального секретаря ООН* // *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. VIII. – С. 264-266.* 14. *Декларація Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод* // *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. VIII. – С. 267-270.* 15. *Речицкий В.* Цит. работа. 16. *Україна літа 1977-го країнам – учасникам Белградської Наради літа 1977-го.* Звернення Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод // *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. VIII. – С. 288-295.* 17. *Позиції українських політичних в'язнів.* Олексій Тихий і о. Василь Романок // *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. VIII. – С. 302-308.* 18. *Литвин Ю.* Цит. праця. – С. 344.